

De vreemde volkeren in de marges

Lieke van den Boom
3730093

Eindwerkstuk
Onderzoekswerkgroep II Middeleeuwen: Marges en Miniaturen
Dr. Martine Meuwese

15 augustus 2013

Inhoud

Inhoud	1
Inleiding	2
1. De ideeën over de vreemde volkeren	4
<i>De vervloekte vreemde volkeren</i>	4
<i>De vreemde volkeren als illustratie van Gods macht</i>	5
<i>Christendom en de rand van de aarde</i>	6
<i>Bewondering voor de vreemde volkeren</i>	7
2. De vreemde volkeren op de wereldkaarten	8
3. De vreemde volkeren in de margedecoratie	15
Conclusie	27
Literatuurlijst	29
Lijst van afbeeldingen	31

Inleiding

In middeleeuwse geschriften wordt een wereld beschreven waarin allerlei vreemde volkeren leven. Voorbeelden hiervan zijn de Sciapode, een mens met één been en een grote voet, de Panotii, een mens met hele grote oren die als deken gebruikt kunnen worden en de Blemmyae, een mens zonder hoofd met het gezicht op de borst. Deze volkeren zijn vreemd omdat ze fysiek, maar ook in hun doen en laten afwijken van de gewone mens. De middeleeuwse wereldkaarten laten zien dat de mens in het midden van de aarde rond Jeruzalem leeft. De vreemde volkeren leven aan de randen van de aarde, ver weg van het centrum van het christendom. De vreemde volkeren zijn bekend door de beschrijvingen in reisverslagen, maar komen ook voor in encyclopedieën en bestiaaria. Afbeeldingen van de vreemde volkeren zijn in de geïllustreerde versies van deze geschriften te vinden, maar ook in de marges van bijbels, getijdenboeken en psalters. Opmerkelijk is dat de vreemde volkeren zowel aan de randen van de wereldkaarten als aan de randen van de folio's van manuscripten zijn afgebeeld. In dit onderzoek zal de afbeelding van de vreemde volkeren op de wereldkaarten vergeleken worden met de manier waarop de vreemde volkeren worden afgebeeld in de margedecoratie.

De aanleiding van dit onderzoek is het artikel 'Rand- oder Schwellephänomen? Zur Deutung der Randbilder in der mittelalterlichen Kunst' van Peter K. Klein.¹ Klein betoogt in dit artikel dat margedecoratie gezien moet worden als afbeeldingen op de rand en niet op de drempel. In het artikel behandelt Klein de verschillende verklaringen die voor de margedecoratie worden gegeven. Eén van de verklaringen leidt Klein af van de middeleeuwse wereldkaarten die een symbolische weergave zijn van het middeleeuwse wereldbeeld. De vreemde volkeren worden aan de rand van de aarde afgebeeld omdat deze volkeren ook aan de rand van de samenleving stonden. Deze volkeren staan het verst af van het heilige Jeruzalem dat in het midden wordt afgebeeld. Volgens Klein vormen deze vreemde volkeren de negatieve tegenhanger van de christelijke mens. Dit contrast laat de orde der natuur zien zoals gecreëerd door God. De ruimte, zowel van de wereldkaarten als van een folio van een manuscript, moet metaforisch gezien worden waarin er een verschil wordt gemaakt tussen het positieve midden en de negatieve periferie. Klein gebruikt dus het idee achter de vreemde volkeren op de wereldkaarten om de vreemde wezens in de marges te verklaren.

In dit onderzoek zal worden gekeken in hoeverre de manier van afbeelden van de vreemde volkeren aan de randen van de wereldkaarten overeenkomt met de wijze van afbeelden in de marges van manuscripten. Op de wereldkaarten zijn de vreemde volkeren aan de randen geplaatst en hebben een ordenende functie die de hiërarchie in de wereld en de superioriteit van de mensen die in het centrum van het christendom leven, aangeeft. Door te kijken in hoeverre de ordenende functie van de vreemde volkeren en het contrast tussen positief en negatief terug te zien is in de margedecoratie zal de volgende onderzoeksvraag beantwoord worden: in hoeverre zijn de randen van de wereldkaart te vergelijken met de marges in manuscripten als het gaat om de afbeelding van de vreemde volkeren?

Om deze vraag te kunnen beantwoorden zal er eerst een uiteenzetting gegeven worden van de ideeën die men had over de vreemde volkeren en hun plaats in de samenleving. Vervolgens zullen de wereldkaarten aan bod komen met aandacht voor de manier waarop de vreemde volkeren op de wereldkaarten zijn afgebeeld en hoe hier de ordenende functie van de vreemde volkeren te zien is. Vervolgens zal gekeken worden naar de wijze waarop de vreemde volkeren in de marges van manuscripten zijn afgebeeld. Dit zal gedaan worden aan de hand van één vreemd volk: de Sciapode.

In dit onderzoek is er veel gebruik gemaakt van de studie die John Block Friedman deed naar de vreemde volkeren en hun plaats in de christelijke samenleving. In het boek *The Monstrous Races in*

¹ Peter K. Klein, 'Rand- oder Schwellenphänomen? Zur Deutung der Randbilder in der mittelalterlichen Kunst', in: Ulrich Knefelkamp en Kristian Bosselmann-Cyran (ed.), *Grenze und Grenzüberschreitung im Mittelalter*, Berlijn 2007, pp. 166-187.

Medieval Art and Thought beschrijft Friedman het wereldbeeld op de wereldkaarten, de ideeën die men over de vreemde volkeren had en de manier waarop ze zijn afgebeeld.² Deze studie is hierdoor een belangrijk component voor dit vergelijkend onderzoek.

² John Block Friedman *The Monstrous Races in Medieval Art and Thought*, Cambridge/Massachusetts/Londen 1981.

1. De ideeën over de vreemde volkeren

Om een goed beeld te krijgen van de plaats van de vreemde volkeren in het middeleeuwse wereldbeeld zullen in dit eerste hoofdstuk de ideeën over de vreemde volkeren achterhaald worden. Klein gaat in zijn theorie uit van een negatieve connotatie van de vreemde volkeren. De vreemde volkeren zouden in de marges van manuscripten zijn afgebeeld om een contrast te vormen met het positieve dat in het midden van het folio is geschreven of afgebeeld. In de middeleeuwen werden de vreemde volkeren inderdaad gezien als vervloekt en slecht. Dit zal onder het eerste kopje uitgelegd worden. Er zijn echter naast deze negatieve interpretaties van de vreemde volkeren ook positieve geluiden te vinden in middeleeuwse geschriften. Er zullen drie positieve interpretaties van de vreemde volkeren behandeld worden: de vreemde volkeren als illustratie van Gods macht, de vreemde volkeren als potentiële christenen en de bewondering voor de vreemde volkeren.

De vervloekte vreemde volkeren

In de oudheid was men negatief tegenover afwijkende dingen; een overvloedigheid of een tekort was een teken van ondeugd volgens Aristoteles.³ Dat de vreemde volkeren in een ander klimaat leefden en teveel qua uiterlijk afweken van de norm, had als gevolg dat deze volkeren een negatieve connotatie kenden in de oudheid. In de middeleeuwen is deze negatieve houding tegenover de vreemde volkeren ook nog te zien. Mensen stonden angstig en vijandig tegenover de vreemde volkeren die gezien werden als vervloekt en slecht.⁴ Afwijkingen in het uiterlijk werden geassocieerd met gevaar, ondeugd en inferioriteit.⁵ De imperfectie van het lichaam is verwant aan de onzuiverheid van iemands persoonlijkheid. In Deuteronomium wordt de imperfectie van het lichaam verbonden met een zonde. De mensen die God volgden ontvingen zijn zegening. Zij die God niet gehoorzaamden konden gestraft worden met een ziekte of verminking. Hierdoor vormden de vreemde volkeren met hun afwijkende uiterlijk een waarschuwing voor andere mensen als voorbeeld van trots en ongehoorzaamheid aan God.⁶ Een afwijking van de mens werd gezien als een stap terug omdat alle mensen afstammen van Adam en Eva, die geschapen zijn naar Gods evenbeeld. De vreemde volkeren zouden afstammen van Kaïn, de zoon van Adam en Eva, die zijn broer Abel doodde en hiervoor gestraft werd. Kaïn degradeerde in menselijkheid en werd geassocieerd met de duivel. Dit was in afbeeldingen te zien door fysieke afwijkingen. Kaïn en zijn afstammelingen zijn verbannen en zouden door God worden geminacht. Toen de zondvloed kwam zouden alle mensen van de aarde zijn verdwenen, inclusief de vreemde volkeren. De vreemde volkeren die na de zondvloed op aarde zouden leven, stammen af van Cham. Cham bespote zijn vader Noach, waarop Noach de zoon van Cham, Kanaän vervloekte (Gen. 9:22-27).

In de middeleeuwen was men erg bezig met de hiërarchie die de positie van de mens in de wereld bepaalde.⁷ De vreemde volkeren lijken een rol te hebben gespeeld in de bepaling van de plaats van de mens in deze hiërarchie.⁸ De vreemde volkeren werden gezien als een aanduiding van de hiërarchie in de Schepping waarbij God iedereen een plek geeft. De mens heeft een speciale plek in deze hiërarchie en stond hoger dan de vreemde volkeren. Bovenaan in de hiërarchie staat God, hieronder de mens, dan de dieren en planten. De vreemde volkeren werden lager dan de mens

³ Friedman 1981 (zie noot 2), pp. 35-36.

⁴ Friedman 1981 (zie noot 2), p. 89.

⁵ Mellinkoff, Ruth, *Outcasts. Signs of Otherness in Northern European Art of the Late Middle Ages*, Berkeley/Los Angeles/Oxford 1993, pp. 113-114.

⁶ Friedman 1981 (zie noot 2), pp. 89-99.

⁷ Michael Camille, *Image on the Edge. The Margins of Medieval Art*, Londen 2012⁷ (1992), p. 16.

⁸ Friedman 1981 (zie noot 2), pp. 121-122.

geplaatst, maar hoger dan de dieren. De vreemde volkeren bevonden zich op de scheidingslijn tussen mens en dier die in de middeleeuwen niet zo strikt was.⁹ Dit maakte de indeling in de orde der natuur moeilijk. Sint Augustinus schrijft in zijn boek *De civitate Dei* dat wezens een ‘redelijke en sterfelijke’ ziel moeten hebben om als mens door te kunnen gaan.¹⁰ Als dit het geval is, is de verschijning van een wezen niet belangrijk.¹¹ Als de vreemde volkeren een ziel hebben, valt er niet te twifelen aan hun menselijkheid en hun afstamming van Adam.

In de 13de eeuw werden de vreemde volkeren ook vanuit een filosofisch perspectief bekeken.¹² Volgens deze benadering moet een wezen vooral verstand hebben om als een mens door te kunnen gaan. Als het uiterlijk van een wezen het innerlijke weergeeft, hebben de vreemde wezens geen of minder verstand dan de mens. Hier komt een superioriteitsgevoel om de hoek kijken dat ook bij de wereldkaarten te zien is. In antieke en middeleeuwse reisverslagen over India komt dit superioriteitsgevoel van de westerse mensen over de niet-westerse mensen naar voren.¹³ De vreemde volkeren worden beschreven als half mens en half dier die minder beschaafd zijn dan de westerse mens. Dit komt bijvoorbeeld voor in het Angelsaksische *Wonders of the East*.

Het uiterlijk van de vreemde volkeren kan ook een uitdrukking zijn van het innerlijk dat niet deugt.¹⁴ De afwijkingen van het lichaam zouden duiden op een gebrek aan moraal. In moraliserende geschriften werd een bepaalde afwijking gekoppeld aan een bepaalde ondeugd. Zo werden de Panotii beschuldigd van het luisteren naar de duivel met hun grote oren en werden de Cynocephali, mannen met een hondenkop, vergeleken met slechte prekers. In enkele gevallen werd het gebrek echter verbonden aan een deugd. In *Gesta Romanorum*, geschreven voor 1342¹⁵, worden de grote oren van de zojuist beschuldigde Panotti positief geduid.¹⁶ Hiermee zouden ze luisteren naar God. Een ander voorbeeld is de Sciapode. In *Gesta Romanorum* wordt geschreven: ‘Dit zijn de mensen die slechts één voet van perfectie hebben jegens God en de naaste, namelijk de voet van de liefde. Zij zullen snel het rijk der hemelen bereiken.’¹⁷

De vreemde volkeren als illustratie van Gods macht

In de middeleeuwen werden de vreemde mensen ook gezien als een weergave van Gods macht. God had de wereld geschapen en door middel van de vreemde volkeren laat Hij zien waartoe Hij in staat is. De vreemde volkeren werden gezien als deel van Gods creatie en er werd hierdoor geloofd dat deze volkeren ook een positieve bedoeling hadden in deze wereld.¹⁸ Volgens Sint Augustinus zijn de vreemde volkeren er om de schoonheid van de wereld te laten zien.¹⁹ Door het contrast tussen de vreemde volkeren en al het mooie in de wereld, wordt de schoonheid van de wereld benadrukt.²⁰ God scheidt de mens en zorgt ook voor variaties van de mens.²¹ De afwijkingen van de vreemde volkeren

⁹ Greta Austin, ‘Marvelous Peoples or Marvelous Races? Race and the Anglo-Saxon *Wonders of the East*’, in: Timothy S. Jones en David A. Sprunger (ed.), *Marvels, Monsters and Miracles. Studies in the Medieval and Early Modern Imaginations*, Kalamazoo 2002, p. 42.

¹⁰ Aurelius Augustinus, *De stad van God*, vertaald door Gerard Wijdeveld, Amsterdam 1984, p. 744.

¹¹ Augustinus 1984 (zie noot 10), pp. 744-755.

¹² Hond, Jan de (red.), *Monsters & Fabeldieren. 2500 jaar geschiedenis van randgevallen*, Amsterdam/Gent/s-Hertogenbosch 2003, pp. 48-49.

¹³ Rossi-Reder, Andrea, ‘Wonders of the Beast. India in Classical and Medieval Literature’, in: Timothy S. Jones en David A. Sprunger (ed.), *Marvels, Monsters and Miracles. Studies in the Medieval and Early Modern Imaginations*, Kalamazoo 2002, pp. 53-54.

¹⁴ Debra Higgs Strickland, ‘Monsters and Christian Enemies’, *History Today* 50 (2002) nr. 2, p. 46.

¹⁵ Friedman 1981 (zie noot 2), p. 125.

¹⁶ Hond 2003 (zie noot 12), p. 132.

¹⁷ Hond 2003 (zie noot 12), p. 134.

¹⁸ Friedman 1981 (zie noot 2), p. 89.

¹⁹ Friedman 1981 (zie noot 2), p. 185.

²⁰ Augustinus 1984 (zie noot 10), p. 517.

²¹ Augustinus 1984 (zie noot 10), pp. 744-755.

mogen absoluut niet verward worden met vergissingen in de schepping van deze mensen. God heeft zicht op het grote geheel van de schoonheid op aarde. Hij weet wat geschikt is en creëert harmonie in de wereld. Voor de mens die dit overzicht niet heeft, kan een dergelijk afwijkend volk een vreemde gewaarwording zijn. Hierover mag men als mens echter niet oordelen.

De vreemde volkeren werden door Isidorus van Seville gezien als een boodschap van God.²² Isidorus schrijft in zijn encyclopedie de *Etymologia* over de mens en voortekens en beschrijft hierbij ook de vreemde volkeren. De encyclopedie is waarschijnlijk aan het begin van de 7de eeuw geschreven.²³ De afwijkingen in het lichaam van de vreemde volkeren overtreffen de gewone menselijke vorm van het lichaam en dienen gezien te worden als een voorteken voor wat er in de toekomst komen gaat.²⁴ God laat volgens Isidorus onder andere door een afwijking in het lichaam van een mens zien dat er een tegenslag aankomt voor een individu of een volk. Deze voortekenen in de vorm van mensen zijn niet onnatuurlijk omdat ze geschapen zijn door God: ‘A portent is therefore not created contrary to nature, but contrary to what is known nature’.²⁵ De voortekenen komen voor op individuele schaal, maar kunnen dus ook voorkomen op grotere schaal door afwijkingen in het uiterlijk van een heel volk.²⁶ Waarschijnlijk was Isidorus via de encyclopedie van de Romein Varro bekend met het werk van Aristoteles.²⁷ Aristoteles schrijft in de *De Generatione Animalium* dat er mensen zijn die in hun verschijning dusdanig afwijken dat zij eerder een monster lijken. Opvallend in verband met de voorspellende functie van de vreemde volkeren is dat het woord monster is afgeleid van het werkwoord ‘monstrare’ wat betekent: ‘laten zien’.²⁸ Volgens Sint Augustinus zouden de voortekenen het plan van God laten zien bij het Laatste Oordeel.²⁹ Bij het Laatste Oordeel zal Hij de lichamen van de mensen herstellen. Hierbij zal Hij niet belet worden door een natuurwet, net als bij de creatie van de vreemde volkeren.

Christendom en de rand van de aarde

Hoewel de vreemde volkeren aan de rand van de wereld werden geplaatst, was er een behoefte om deze wezens bij het christendom te betrekken.³⁰ In de Bijbel worden namelijk aanwijzingen gegeven dat ieder wezen de boodschap van God zou moeten horen: ‘en hij zei tegen hen: “Trek heel de wereld rond en maak aan ieder schepsel het goede nieuws bekend”’ (Marcus 16:15). De plaatsing van de afbeelding van de vreemde volkeren aan de randen, kan er mee te maken hebben dat ze nog niet echt bij het christendom hoorden, maar wel potentiële christenen waren. Hierbij kunnen de vreemde volkeren dus ook als een symbool worden gezien van de opdracht die Christus gaf aan zijn volgelingen om het evangelie te verspreiden. Volgens apocriefe verhalen zouden de apostels Thomas en Bartholomeus naar India zijn gegaan om daar de boodschap van God te verkondigen.³¹ Hoe vreemder de wezens eruit zagen die bekeerd werden, hoe groter de waardering voor de missionaris.³² Deze verspreiding van het geloof is ook belangrijk voor de houding tegenover de vreemde volkeren. De vreemde volkeren moesten veracht worden om hun kwade aard, maar men mocht toch niet te hard oordelen omdat deze mensen nog geen God kenden en dus niet beter wisten.³³ De boodschap van God

²² Stephen A. Barney (ed.), *The Etymologies of Isidore of Seville*, Cambridge 2006, pp. 231-246.

²³ Wittkower 1942 (zie noot 3), p. 168.

²⁴ Barney 2006 (zie noot 27), pp. 231-246.

²⁵ Barney 2006 (zie noot 27), p. 243.

²⁶ Barney 2006 (zie noot 27), p. 244.

²⁷ Friedman 1981 (zie noot 2), p. 115.

²⁸ Norman R. Smith, ‘Portentous Births and the Monstrous Imagination’, in: Timothy S. Jones en David A. Sprunger (ed.), *Marvels, Monsters and Miracles. Studies in the Medieval and Early Modern Imaginations*, Kalamazoo 2002, p. 271.

²⁹ Augustinus 1984 (zie noot 13), pp. 1082-1083.

³⁰ Friedman 1981 (zie noot 2), p. 59.

³¹ Wittkower 1942 (zie noot 3), p. 176.

³² Friedman 1981 (zie noot 2), p. 60.

³³ Friedman 1981 (zie noot 2), p. 65.

zal over de wereld verspreid worden en zo ook de uithoeken van de aarde bereiken waar de vreemde volkeren leven.

Bewondering voor de vreemde volkeren

In middeleeuwse reisverslagen is er ook bewondering voor de vreemde volkeren te vinden. Dit is bijvoorbeeld het geval in het reisverslag uit *The Book of John Mandeville*, geschreven in de 14de eeuw. Mandeville schrijft bijvoorbeeld over de Sciapoden: ‘they move so quickly it is a wonder’.³⁴ Het afwijkende uiterlijk van de vreemde volkeren kan zelfs als een zegen gezien worden.³⁵ In deze optiek wordt het afwijkende uiterlijk gegeven als een beproeving aan een deugdzaam persoon om te laten zien dat hij in de hemel thuis hoort. Dit is vergelijkbaar met het Bijbelverhaal van Job.

Vanaf de 15de eeuw werden de vreemde volkeren minder geduid vanuit een moralistisch oogpunt.³⁶ In de late middeleeuwen lijkt er meer verbeelding over de vreemde volkeren te ontstaan en dienen de vreemde volkeren vooral als vermaak. De vreemde volkeren worden geplaatst tegen achtergronden van hun leefomgeving en zijn in verschillende houdingen weergegeven. Hierdoor worden ze op een meer natuurlijke manier voorgesteld in een gebied waar men ook echt heen kan. Deze ontwikkeling hangt samen met de groeiende interesse in reizen, zoals kruistochten, handel en pelgrimstochten. Ook ging men meer observeren zonder hier direct een moreel oordeel aan te geven. Als laatste kwam er meer interesse voor de diversiteit van de mens. Dit alles had een andere uitbeelding van de vreemde volkeren en, daarmee samenhangend, een veranderende houding tegenover deze mensen tot gevolg.

Ook werden de vreemde volkeren geïdealiseerd en verheven tot waardige wilden.³⁷ Dit idee van de edele vreemde volkeren was niet wijdverspreid, maar laat zien dat er veel verschillende ideeën over deze volkeren bestonden. Ze werden bewonderd om hun simpele levensstijl, zorgeloosheid en rechtvaardigheid, zoals genoemd door Ktesias in zijn beschrijving van India. Over de Pygmeeën schrijft Ktesias bijvoorbeeld dat het uitstekende boogschutters zijn en dat ze erg rechtvaardig zijn.³⁸ Deze eenvoud werd geassocieerd met het Gouden Tijdperk zoals beschreven door Ovidius, waar alles goed was en de mensen lang en gelukkig leefden.³⁹

In de middeleeuwen waren er verschillende ideeën over de vreemde volkeren. Zoals beschreven hebben de vreemde volkeren een negatieve connotatie. Ze worden gezien worden als slecht, vervloekt en inferieur. Ze werden gezien als inferieur aan de mens wat zorgt voor een plaats aan de rand van de samenleving. Er zijn echter ook ideeën over de vreemde volkeren met een positieve connotatie. Zo laten de vreemde volkeren de macht en wil van God laten zien en werden ze gezien als potentiële christenen indien zij een ziel bezaten. Als laatste kunnen de vreemde volkeren ook met een nieuwsgierige blik worden bekeken en worden gewaardeerd om hun simpele levensstijl.

³⁴ Iain Macleod Higgins (ed.), *The Book of John Mandeville with Related Texts*, Indianapolis/Cambridge 2011, p. 98.

³⁵ Mellinkoff 1993 (zie noot 5), p. 115.

³⁶ Friedman 1981 (zie noot 2), p. 131.

³⁷ Friedman 1981 (zie noot 2), pp. 163-165.

³⁸ R. Henry, *Ctésias. La Perse, L’Inde. Les sommaires de Photius*, Brussel 1947, p. 69.

³⁹ Friedman 1981 (zie noot 2), p. 165.

2. De vreemde volkeren op de wereldkaarten

De vreemde volkeren worden vaak aan de rand van wereldkaarten afgebeeld. De plaatsing van deze volkeren aan de randen van de aarde heeft te maken met hun monsterlijke trekken in hun uiterlijk en innerlijk.⁴⁰ Deze monsterlijke kenmerken werden verklaard door de extreme klimaten in de gebieden waar de vreemde volkeren zouden leven, zoals India en Ethiopië. De middeleeuwse wereldkaarten moeten niet gezien worden als geografische weergave van de wereld. Ze zijn eerder een mengeling van echte plaatsen en theologische ideeën. Jeruzalem wordt in het midden van de wereldkaarten afgebeeld, omdat dit het symbolische middelpunt is van het christendom. De vreemde volkeren zouden naar de randen zijn verdreven omdat ze op deze manier ver weg staan van het heilige midden van het christendom, Jeruzalem. In dit hoofdstuk zullen de wereldkaarten en de leefgebieden van de vreemde volkeren centraal staan. In deze context zullen vier wereldkaarten besproken worden.

Eén van de oudste overgebleven wereldkaarten die een vreemd volk afbeeldt, is uit *Commentaar op de Openbaring van Johannes* van Beatus van Liebana (zie afbeelding 1, p. 11).⁴¹ Dit is een combinatie van een zonekaart die de klimaten aangeeft en een wereldkaart die laat zien hoe de wereld eruit ziet. Op de zonekaarten zijn de vreemde volkeren op de Antipode afgebeeld. De Antipode is een continent op het zuidelijkste punt van de aarde, waar een extreem klimaat heerst. Het extreme klimaat zou voor de innerlijke en uiterlijke afwijkingen van de vreemde volkeren zorgen. Op de kaart uit *Commentaar op de Openbaring van Johannes* is de Antipode rechts afgebeeld met één van de inwoners, een Sciapode. Het continent is duidelijk van het Westen gescheiden door water.⁴²

De leefgebieden van de volkeren bepaalde het uiterlijk en het karakter van de inwoners op verschillende manieren.⁴³ Het lot van de mensen werd beïnvloed door de stand van de sterren ten opzichte van het gebied waar de mensen leven. De leefgebieden van de vreemde volkeren, India en Ethiopië, stonden onder invloed van Saturnus. De invloed van Saturnus zou de afwijkingen in uiterlijk en karakter bij de vreemde volkeren verklaren. Ook zouden de geest en de ziel van de vreemde volkeren zijn verstoord door de extreme klimaten. Op welke manier dit gebeurde beschreef Galenus.⁴⁴ Volgens Galenus bestaat alles uit vier elementen: vuur, water, aarde en lucht. Ook het voedsel en het drinken dat de mens tot zich neemt bestaat uit deze elementen. In het lichaam worden deze elementen omgezet in vier lichaamssappen: bloed, flegma, gele en zwarte gal. Op deze manier voeden de elementen het lichaam. Een overvloedigheid van of een tekort aan een lichaamssap zorgt voor een verandering in het lichaam. Het afwijkende klimaat in de leefgebieden van de vreemde volkeren zorgde ervoor dat de lichaamssappen van de mensen niet in balans waren.⁴⁵ Deze onevenwichtigheid zorgde vervolgens voor de afwijkende verschijning van de vreemde volkeren.

In de westerse landen werd gedacht dat de westerlingen in het midden van de wereld leefden waar het klimaat en dus de mensen optimaal waren.⁴⁶ De mensen die in het midden van de aarde leefden, zagen zichzelf als superieur tegenover de mensen die aan de randen van de aarde leven. De vreemde volkeren zouden door de invloed van het klimaat minder verstand en moraal bezitten. De plaatsing aan de rand van de aarde geeft uitdrukking aan het idee dat de vreemde volkeren als minder werden gezien en aan de rand van de samenleving staan.

⁴⁰ Friedman 1981 (zie noot 2), pp. 37-44.

⁴¹ Friedman 1981 (zie noot 2), pp. 38-40.

⁴² John Block Friedman, 'Cultural conflicts in medieval world maps', in: Stuart B. Schwartz (ed.), *Implicit Understandings. Observing, Reporting and reflecting on the Encounters between Europeans and Other Peoples in the Early Modern Era*, Cambridge 1994, pp. 67-69.

⁴³ Friedman 1981 (zie noot 2), pp. 50-52.

⁴⁴ Owsei Temkin, *Galenism. Rise and Decline of a Medical Philosophy*, Ithaca/Londen 1973, pp. 17-18.

⁴⁵ Friedman 1981 (zie noot 2), pp. 51-52.

⁴⁶ Friedman 1981 (zie noot 2), p. 53.

In het *Liber Monstrorum*, uit de 8ste eeuw, wordt er een verband gelegd tussen de leefgebieden van de vreemde volkeren en de aard van de vreemde volkeren.⁴⁷ In deze tekst wordt geschreven over de monsters, inclusief de vreemde volkeren, die leven in de verborgen plekjes van de aarde, zoals de woestijn, de eilanden en de kloven van bergen.⁴⁸ Op deze plekken zouden de grootste verschrikkingen voor de mensheid te vinden zijn. In het *Liber Monstrorum* worden de vreemde volkeren na elkaar besproken met de bijbehorende kenmerken en vaak wordt ook de plaats genoemd waar de vreemde volkeren leven. Er komt een negatieve houding tegenover de volkeren in dit geschrift naar voren.⁴⁹ Volgens de auteur leven de vreemde volkeren aan de randen van de aarde omdat ze daar door God heen zijn verbannen vanwege het gevaar voor de mens.

Op een wereldkaart uit een Engelse psalter uit de 13de eeuw (zie afbeelding 2, p. 12) zijn de vreemde volkeren duidelijk afgezonderd.⁵⁰ Aan de zuidelijke rand van de kaart, rechts afgebeeld, zijn vele vreemde volkeren te zien. Ieder volk is vertegenwoordigd door één exemplaar in een klein hokje. De vreemde volkeren grenzen aan het land van Gog en Magog. Gog en Magog worden gezien als de compagnons van de duivel.⁵¹ In *Openbaring* wordt beschreven hoe de duivel uit zijn gevangenis bevrijd zal worden en ‘de volken aan de vier hoeken van de aarde, Gog en Magog, zal misleiden.’ (Openbaring 20:7-8). De duivel verenigt Gog en Magog om te strijden tegen Jeruzalem, maar de strijders zullen gedood worden door vuur dat uit de hemel daalt (Openbaring 20:9-10). Het land van Gog en Magog en de vreemde volkeren worden aan de rand van de wereldkaart afgeschermd door de bergen van de Kaukasus. Aan het einde van de bergrug is de poort van Alexander de Grote te zien. Alexander de Grote plaatste hier de poort om Gog en Magog op te sluiten in de Kaukasus.⁵² Vanaf de 13de eeuw werden niet alleen Gog en Magog achter de poort van Alexander opgesloten, ook andere tegenstanders van de kerk werden geïsoleerd. Het idee van Gog en Magog werd uitgebreid door de middeleeuwse kunstenaars en ook de vreemde volkeren werden nu achter de poort geplaatst. Door de bergen en de poort op de wereldkaart zijn de vreemde volkeren afgezonderd van de rest van de wereld.

Op de wereldkaart van Ebstorf zijn de vreemde volkeren ook afgezonderd in hokjes naast elkaar afgebeeld aan de rand van de kaart (zie afbeelding 3, p. 13). Opvallend op deze kaart is de afbeelding van Christus. Het hoofd van Christus is afgebeeld tegen de bovenste rand van de kaart, zijn voeten staan op de onderste rand en zijn handen aan de zijranden van de kaart. De linkerhand van Christus bevindt zich tussen de vreemde volkeren. Dit geeft aan dat Christus de vreemde volkeren opneemt in de wereld, maar ze wel zo ver mogelijk van het middelpunt van de aarde houdt ter bescherming van de mensen.⁵³ Ook heeft het invoegen van Christus in de wereldkaarten te maken met de verspreiding van het christendom.⁵⁴ De kracht van Christus is zo sterk dat zijn boodschap ook de randen van de aarde bereikt.⁵⁵

Op de kaart van Hereford is Christus boven de kaart afgebeeld als de rechter bij het Laatste Oordeel (zie afbeelding 4, p. 14).⁵⁶ Op deze kaart is er een verband gelegd tussen het Laatste Oordeel en het wereldse leven. De vreemde volkeren zijn op deze wereldkaart verspreid langs de randen van de aarde afgebeeld. In het zuiden, rechts op de kaart afgebeeld, staan een aantal vreemde volkeren boven elkaar afgebeeld.⁵⁷ De volkeren staan op rotsen. Deze rotsen staan voor een berglandschap met de bijbehorende negatieve associaties. Bergen werden in de middeleeuwen geassocieerd met trots,

⁴⁷ Friedman 1981 (zie noot 2), pp. 149-152.

⁴⁸ Andy Orchard, *Pride and Prodigies. Studies in the Monsters of the Beowulf-Manuscript*, Cambridge 1995, p. 255.

⁴⁹ Friedman 1981 (zie noot 2), pp. 149-152.

⁵⁰ Friedman 1981 (zie noot 2), pp. 43-45.

⁵¹ Naomi Reed Kline, *Maps of Medieval Thought. The Hereford Paradigm*, Woodbridge 2003² (2001), p. 185.

⁵² Strickland 2002 (zie noot 14), p. 50.

⁵³ Friedman 1981 (zie noot 2), p. 46.

⁵⁴ Kline 2003 (zie noot 51), p. 230.

⁵⁵ Friedman 1981 (zie noot 2), p. 65.

⁵⁶ Kline 2003 (zie noot 51), p. 3.

⁵⁷ Kline 2003 (zie noot 51), p. 150.

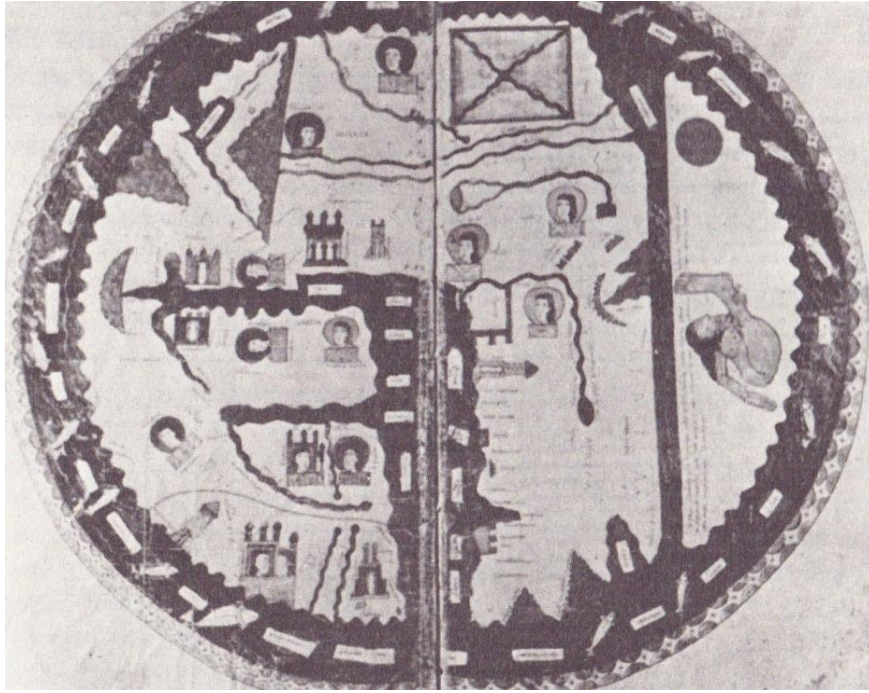
onbeschaafdheid en de duivel.⁵⁸ Ook vormt dit landschap een contrast met de steden die worden uitgebeeld door middel van gebouwen of gedeelten van gebouwen zoals torens.⁵⁹ De gevreesde natuur werd tegenover het veilige omheinde gebied gezet, bijvoorbeeld het ommuurde paradijs. Hoewel deze rij vreemde volkeren niet geheel afgezonderd zijn van de rest van de wereld, vormt de Nijl een scheidingslijn die de volkeren op de rand van de kaart plaatst.⁶⁰

De wereldkaarten laten de vreemde volkeren in hun leefgebieden aan de rand van de aarde zien. De plek waar de vreemde volkeren leefden is nauw verbonden aan de kenmerken van de vreemde volkeren: het afwijkende uiterlijk en karakter. Ook laten de wereldkaarten de hiërarchie in de wereld zien. De vreemde volkeren staan laag in deze hiërarchie. Dit wordt aangeduid door de plaats van de vreemde volkeren aan de rand van de aarde. Bovendien worden de vreemde volkeren op een negatieve manier afgebeeld, bijvoorbeeld door de opsluiting bij Gog en Magog en door de plaatsing in een berglandschap. Deze negatieve afbeelding vormt een contrast met het heilige Jeruzalem. Het verschil tussen het positieve midden, Jeruzalem, en de negatieve vreemde volkeren wordt in de wereldkaarten uitgedrukt door een duidelijke afscheiding van het midden of eenvoudigweg door de ruimte tussen het midden en de randen van de aarde.

⁵⁸ Friedman 1981 (zie noot 2), pp. 148-149.

⁵⁹ Kline 2003 (zie noot 51), pp. 150-151.

⁶⁰ Peter Barber, 'Medieval maps of the world', in: P.D.A. Harvey (ed.), *The Hereford World Map*, Londen 2006, p. 18.

Afb.1. Wereldkaart, Burgo d'Osma, Kathedraal van Burgo d'Osma Ms 1, fols. 25v-36, Beatus van Liebana, *Commentaar op de Openbaring van Johannes*, 1086.

Afb. 2. Wereldkaart, Londen, The British Library, Add. MS 28681, fol. 9r., *Map Psalter*, Londen/Westminster, c. 1265.

Afb. 3. Replica van de wereldkaart van Ebstorf, origineel vernietigd in 1943, c.1240.

Afb. 4. De Hereford Mappa Mundi met aanduidingen van de plaatsen van de vreemde volkeren, Hereford, Hereford kathedraal, Richard of Haldingham or Lafford, *De Hereford Mappa Mundi*, c. 1300.

3. De vreemde volkeren in de margedecoratie

In de kunst is de plaatsing van een bepaald motief verweven met de status, spirituele positie en morele aard van het wezen.⁶¹ Dat de vreemde volkeren door hun lagere status in de marges zijn afgebeeld is aannemelijk als de marges worden gezien als de rand van de beschaving net als op de wereldkaarten. In deze deelvraag zal er aan de hand van één vreemd volk, de Sciapode, gekeken worden hoe de vreemde volkeren in de marges zijn afgebeeld. De Sciapode werd door zijn opmerkelijke verschijning en om zijn duidelijke herkenbaarheid vaak afgebeeld.⁶² De Sciapode werd beschreven door Ktesias van Knidos in de vierde eeuw v. Chr. als een volk met één been, dat ondanks het gemis van een tweede been, erg snel was.⁶³ Ze worden ‘Monosceli’ genoemd, wat ‘éénbenige’ betekent.⁶⁴ Ze worden echter ook ‘Sciapodae’ genoemd vanwege het kenmerk dat de Sciapoden hun voet gebruiken als parasol tegen de hete zon in India of Ethiopië, waar deze vreemde volkeren zouden leven.⁶⁵ Is de afbeelding van dit vreemde volk in de marges te vergelijken met de manier waarop de vreemde volkeren op de wereldkaart zijn afgebeeld?

De vreemde volkeren zijn volgens Friedman in de marges afgebeeld op basis van conventies.⁶⁶ Ondanks dat de vreemde volkeren vaak zijn afgebeeld in de marges van de manuscripten, maken ze wel deel uit van de decoratie. Er zijn voorbeelden van afbeeldingen van vreemde volkeren die in een initiaal zijn geplaatst of er duidelijk mee zijn verbonden, bijvoorbeeld in de initiaal U met vreemde volkeren (zie afbeelding 5, p. 19). De vreemde volkeren hebben niet noodzakelijk een aparte ruimte of een referentie in de tekst nodig, maar kunnen ook afgebeeld zijn als versiering van het manuscript. De kunstenaars die zich bezig hielden met de margedecoratie waren vrijer in de afbeelding van de vreemde volkeren, omdat ze minder verbonden waren aan de tekst.⁶⁷ De vreemde volkeren zijn in de marges desalniettemin vaak traditioneel afgebeeld zodat ze herkenbaar zijn.

Er zijn Sciapoden te vinden in Franse bijbels uit de 12de eeuw (zie afbeeldingen 6 en 7, p. 20 en p. 21). Deze voorbeelden behoren officieel niet tot de margedecoratie, maar zijn vergelijkbaar met margedecoratie en goed te vergelijken met de wereldkaarten. Opmerkelijk is dat de Sciapoden duidelijk zijn afgescheiden van de tekst in het midden en van de andere illustraties. Bovendien staan de Sciapoden aan de rand van de afbeelding weergegeven. In de bijbel van Abdij Saint- Bénigne (afbeelding 6) is een Sciapode te zien die leunt op de grens die gevormd wordt door vreemde wezens. De Sciapode is afgebeeld in zijn kenmerkende houding met zijn voet boven zijn hoofd om zich te beschermen tegen de zon. De Sciapode is ingekaderd in de hoek door de scheidingslijn onder en links van het wezen en rechts door de toren. De voet van de Sciapode steekt uit waardoor het niet meer op de blauwe achtergrond van de afbeelding staat. Op deze manier lijkt de Sciapode naar de marge geduwd te worden en afgezonderd te worden. De toren naast de Sciapode steekt echter ook uit. Dit zorgt ervoor dat de toren juist gezien kan worden als middel om de Sciapode bij de afbeelding te houden en dus in te sluiten. De afstand tot de tekst is groot. Dit is te vergelijken met een wereldkaart waarbij de vreemde volkeren ver weg van Jeruzalem zijn afgebeeld. De tekst is in arcaden ingekaderd. Boven deze arcaden is een gebouw afgebeeld. Op de wereldkaarten stonden de gebouwen voor de beschaafde wereld. In dit perspectief zouden de gebouwen in de illustratie en de tekst van de bijbel dus staan voor de geciviliseerde wereld en het positieve midden. De Sciapode die buiten deze wereld is

⁶¹ Mellinkoff 1993 (zie noot 5), p. 211.

⁶² Friedman 1981 (zie noot 2), p. 136.

⁶³ Rudolf Wittkower, ‘Marvels of the East. A Study in the History of Monsters’, *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes* 5 (1942), p. 160.

⁶⁴ McCrindle, John W., *The Commerce and Navigation of the Erythraean Sea and Ancient India as described by Ktesias the Knidian*, Amsterdam 1973³ (1882), p. 61.

⁶⁵ McCrindle 1973 (zie noot 64), p. 61.

⁶⁶ Friedman 1981 (zie noot 2), pp. 137-139.

⁶⁷ Friedman 1981 (zie noot 2), p. 135.

afgebeeld staat voor de wilde natuur die een negatieve associatie heeft. Dit duidt mogelijk op een contrast in de illustratie tussen de zonde en het gevaar, gesymboliseerd door de Sciapode, en het goede, de christelijke boodschap die in de tekst centraal staat. Echter kan de verwijzing naar de minder geciviliseerde kant van de Sciapode ook verwijzen naar het verspreiden van de boodschap, waartoe opgeroepen wordt in de evangeliën. In de tekst die in de afbeelding is ingekaderd, staan de evangeliën centraal. Volgens het evangelie zouden ook de vreemde volkeren betrokken moeten worden bij het christendom. Hierdoor is er wellicht een verband te leggen tussen de afbeelding en de tekst. De positie van de torens ondersteunen deze interpretatie omdat ze de Sciapode insluiten.

De andere bijbelillustratie (afbeelding 7) is op een gelijke manier opgebouwd en bevat dezelfde elementen van een stad. Hier is een mannelijke en een vrouwelijk Sciapode afgebeeld. Wederom zijn de Sciapoden geplaatst op en naast gebouwen. De Sciapoden zijn hier afgebeeld naast een krijgsolifant. Deze olifant leeft in India, net als de Sciapode.⁶⁸ Indiase soldaten bouwden op de rug van de olifant een toren om vanaf hier te kunnen vechten. Op deze manier lijkt hier India met de bijbehorende inwoners afgebeeld aan de rand van deze afbeelding, zoals ook dit gebied wordt afgebeeld op de rand van de wereldkaarten. Op de Hereford wereldkaart is er boven tegen de rand ook een krijgsolifant afgebeeld. Hierbij staat een inscriptie in het Latijn, dat vertaald in het Engels is: 'India also sends out the biggest elephants, whose teeth are believed to be ivory and which the Indians make use of in war by putting turrets on them.'⁶⁹

Op de afbeelding onder de arcadeboog is het verhaal van 'de genezing van de bezetene van Gadara' afgebeeld.⁷⁰ In *Marcus 5:1-20* wordt beschreven hoe Christus een man bevrijdt van kwade geesten. De Sciapode kan gezien worden als 'de ander' die staat voor de zonde.⁷¹ Hierdoor staat de Sciapode in contrast met het christelijke dat op de centrale afbeelding wordt weergegeven. Echter kan de Sciapode ook weer verwijzen naar het verspreiden van de boodschap zoals in het verhaal van de bezetene: 'Ga naar huis, naar u eigen mensen, en vertel hun wat de Heer allemaal voor u heeft gedaan en hoe hij zich over u heeft ontfermd.' (Marcus 5:19). Ook kan het refereren naar de uitwerking van Christus die zo groot is dat het alle uithoeken van de aarde zal bereiken. Hierbij zouden de Sciapoden de uithoeken van de aarde uitbeelden.

Een aantal Sciapoden zijn wel in de marges afgebeeld, maar nog wel verbonden aan de tekst of een andere decoratie. Bijvoorbeeld de Sciapode in het psalter voor Leonardo de'Fieschi (zie afbeelding 8, p. 22). Deze staat dicht bij de tekst en is vastgemaakt aan de decoratie. In het Windmill Psalter ligt de Sciapode in de tekstregel aan het einde van de zin (zie afbeelding 9, p. 22). Hierdoor lijkt de Sciapode betrokken te worden bij de tekst. In het Rutland Psalter is de Sciapode op een opmerkelijke manier aan de tekst verbonden (zie afbeelding 10, p. 23). Het stokje van de letter P van het laatste woord van de tekst is doorgetrokken naar beneden en mondt uit in een pijl die de Sciapode op zijn achterste raakt. De pijl wordt door een Ethiopiër, die ook beschouwd werd als een vreemd volk, geschoten.⁷² De afbeelding is geplaatst onder *Psalms 85* waarin verteld wordt over de bescherming van God tegen vijanden.⁷³ De zin die boven de afbeelding staat is: 'O God, the wicked are risen up against me, and the assembly of the mighty have sought my soul: and they have not set thee before their eyes'.⁷⁴ De scène onder de tekst vormt een parodie op de tekst als de zin gesproken wordt door de belaagde en zelf zondige Sciapode. Voor deze interpretatie moet de afwijking van het

⁶⁸ *The Medieval Bestiary. Animals in the Middle Ages*, 'Elephant', <<http://bestiary.ca/beasts/beast77.htm>> (21 juni 2013).

⁶⁹ 'Yndia mittit eciam elephantas maximos quorum dentes ebur esse creditur quibus yndei turribus in positis in bellis untuntur'; Kline 2003 (zie noot 53), p. 95.

⁷⁰ Liber Floridus, *Paris, Bibl. Sainte-Geneviève, ms. 0010*. <<http://liberfloridus.cines.fr/>> (7 augustus 2013).

⁷¹ Heidi Thimann, 'Marginal Beings: Hybrids as the Other in Late Medieval Manuscripts', *Hortulus. The Online Graduate Journal of Medieval Studies* 5 (2000) nr. 1, <<http://hortulus-journal.com/journal/volume-5-number-1-2009/thimann/>> (7 augustus 2013).

⁷² Strickland 2002 (zie noot 53), p. 47.

⁷³ Debra Higgs Strickland, *Saracens, Demons, & Jews. Making Monsters in Medieval Art*, Princeton/Oxford 2003, pp. 57-58.

⁷⁴ Psalm 85:14 uit: Strickland 2003 (zie noot 73), p. 58.

lichaam van de Sciapode wel gezien worden als een uitdrukking van een gebrek aan moraal. Deze illustratie bij de psalm legt nadruk op de tekst, maar is ook vermakelijk.⁷⁵ Ook kunnen de Sciapode en de Ethiopiër een illustratie van de vijand zijn. Hierdoor vormt de illustratie de negatieve tegenhanger van de positieve tekst waarin beschreven wordt dat God de mensen zal beschermen.

In hetzelfde psalter is nog een Sciapode afgebeeld, namelijk op folio 64 recto (zie afbeelding 11, p. 23). Hier wordt de Sciapode vergezeld door een man met vier benen die op een kruk leunt. De Sciapode staat rechtop, op zijn ene been en wenkt de andere man. Met zijn andere hand houdt de Sciapode een rank vast van de decoratie die links langs de tekst loopt. De tekst waarbij deze figuren zijn geplaatst is *Psalm 64*.⁷⁶ In *Psalm 64* wordt gesproken over de macht van God die tot de uithoeken van de aarde reikt. De uithoeken van de aarde zijn hier geïllustreerd met een afbeelding van de inwoners: de vreemde volkeren.

Er zijn ook Sciapoden die alleen in de marges zijn afgebeeld. Voorbeelden hiervan zijn de afbeeldingen 12, 13, 14 en 15 (p. 24 & p. 25). In deze voorbeelden is de Sciapode weer afgebeeld in zijn kenmerkende positie met zijn voet boven zijn hoofd. De Sciapoden zijn hier niet verbonden met de centrale voorstelling of tekst. De Sciapoden op de afbeeldingen 12 en 13 zijn wel ingekaderd in bloemmotieven. De Sciapode in de marge van het getijdenboek gebruikt door de orde van Sint Antonius (afbeelding 12) is duidelijk van de tekst gescheiden door een staaf. De Sciapode in het Getijdenboek van Charlotte van Savoy (afbeelding 13) komt voort uit een bloem van een van de ranken in de marge en staat dicht bij de tekst. Opvallend is dat deze laatste Sciapode een knots in zijn hand heeft. De knots representeert het wilde en onbeschaafde karakter van de Sciapode.⁷⁷ Het idee dat deze vreemde volkeren primitief waren en dus minder ver ontwikkeld, bestond in de middeleeuwen niet.⁷⁸ Deze volkeren werden juist gezien als gedegeneerd en deden onder voor de mens. Deze negatieve connotaties van de Sciapode als de mindere wordt op een dergelijke manier kenbaar gemaakt. Dit is vergelijkbaar met de ordenende functie die ook op de wereldkaarten te zien is. Ook de afzondering van de Sciapoden die in deze voorbeelden te zien is, is een overeenkomst met de manier waarop de wezens op de wereldkaarten worden afgebeeld.

Op afbeelding 16 (p. 26) is een folio te zien uit het reisverslag van John Mandeville. Onderaan het folio is een Sciapode zittend op een berg weergegeven. De berg, zoals al eerder genoemd, brengt allerlei negatieve associaties met zich mee. Naast de Sciapode is een bron afgebeeld die als een bron in Ethiopië wordt geïnterpreteerd.⁷⁹ Mandeville beschrijft de Sciapode als één van de vreemde volkeren die in Ethiopië leeft.⁸⁰ Op deze manier is de Sciapode in zijn leefgebied afgebeeld. Opmerkelijk aan deze Sciapode is dat hij gekleed is, in tegenstelling tot de Sciapoden die eerder zijn behandeld. Kleren werden geassocieerd met rijkdom en een hogere sociale positie.⁸¹ Door een Sciapode gekleed af te beelden, wordt de status van de Sciapode verhoogd. Al eerder werd genoemd dat John Mandeville verwondering uitspreekt over de Sciapode en niet negatief staat tegenover het vreemde wezen. De drijfveer voor John Mandeville bij het beschrijven van het Oosten was voornamelijk nieuwsgierigheid.⁸² De open houding in de beschrijving van John Mandeville is mogelijk een verklaring voor de geklede Sciapode.

De Sciapode is op verschillende manieren in de marges afgebeeld. Een aantal voorbeelden lieten een duidelijke afscheiding zien tussen de tekst of de centrale voorstelling en de Sciapode in de

⁷⁵ Thimann 2000 (zie noot 71).

⁷⁶ Strickland 2003 (zie noot 73), pp. 58-59.

⁷⁷ Friedman 1981 (zie noot 2), p. 135.

⁷⁸ Friedman 1981 (zie noot 2), pp. 1-2.

⁷⁹ The British Library, *Catalogue of Illuminated Manuscripts Detailed record for Royal 17 C XXXVIII*, <<http://prodigi.bl.uk/illcat/record.asp?MSID=7518&CollID=16&NStart=170338>> (21-06-13).

⁸⁰ Higgins 2011 (zie noot 34), p. 98.

⁸¹ Friedman 1981 (zie noot 2), p. 134.

⁸² Evelyn Edson, 'Travelling on the Mappamundi. The World of John Mandeville', in: P.D.A. Harvey (ed.), *The Hereford World Map*, Londen 2006, p. 389.

marge. In andere voorbeelden waren de Sciapoden juist betrokken bij de tekst of de afbeelding doordat ze ermee verbonden waren. De verschillende ideeën over de vreemde volkeren zijn ook te zien in de margedecoratie. De Sciapode staat in de marge om een illustratie te geven van de inwoners van verre gebieden aan wie de boodschap gebracht moet worden. De Sciapode werd echter ook negatief neergezet als illustratie van de vijand en afgebeeld met een knots.

Afb.5. Initiaal U met vreemde volkeren, Wenen, National Library Heinrich von Schüttenhofen,
De Naturis Animalium, MS 1599, fol. 2v, 1299.

Afb. 6. Sciapode, Dijon, Abdij Saint- Bénigne, MS 2, fol. 405, *Bijbel*, Dijon, c. 1150-1200.

Afb. 7. Sciapoden, Parijs, Bibliotheek Sainte-Genève, MS 10, fol. 127v., *Bijbel*, Troyes, 1185-1195.

Afb. 7.b. Sciapoden, Parijs, Bibliotheek Sainte-Genève, MS 10, fol. 127v.,
Bijbel, Troyes, 1185-1195.

Afb.8. Sciapode, Baltimore, Walters Art Gallery, MS. 45, fol. 92, *Psalter voor Leonardo de'Fieschi*, Noord-Frankrijk, laat 13de eeuw.

Afb. 9. Sciapode, New York, Morgan Library, M. 102, fol. 136r., *Windmill Psalter*, Londen, laat 13de eeuw.

Afb. 10. Een Sciapode die wordt beschoten door een ineengedoken man, Londen, The British Library, Add MS 62925, fol. 87v., *Rutland Psalter*, Londen, c. 1260.

Afb.11. Sciapode en een man met vier benen, Londen, The British Library, Add MS 62925, fol. 64r., *Rutland Psalter*, Londen, c. 1260.

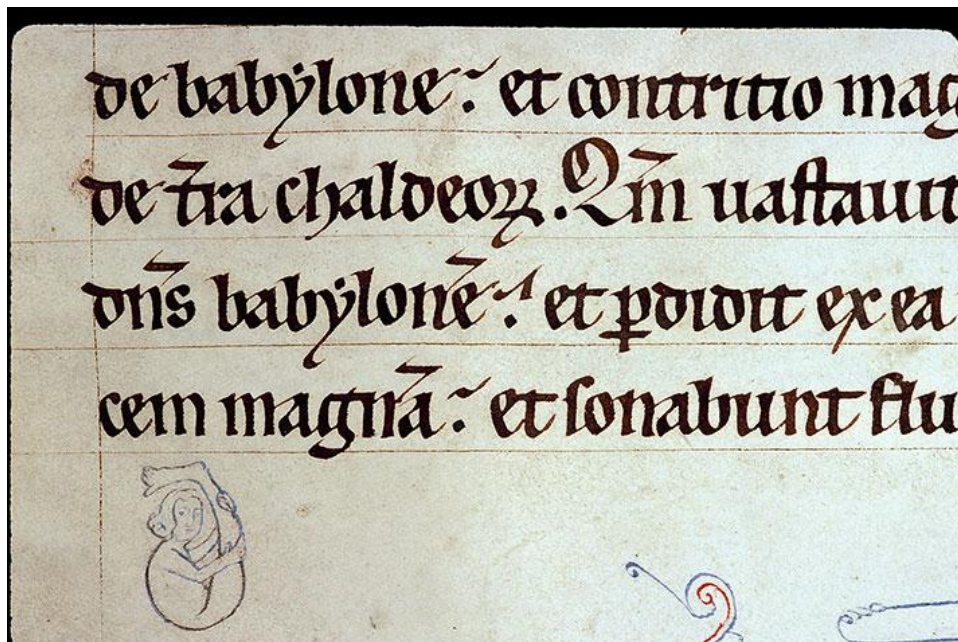
Afb. 12. Sciapode, Clermont-Ferrand - BM - ms. 84, *Getijdenboek* gebruikt door de orde van Sint Antonius, Frankrijk, 15de eeuw.

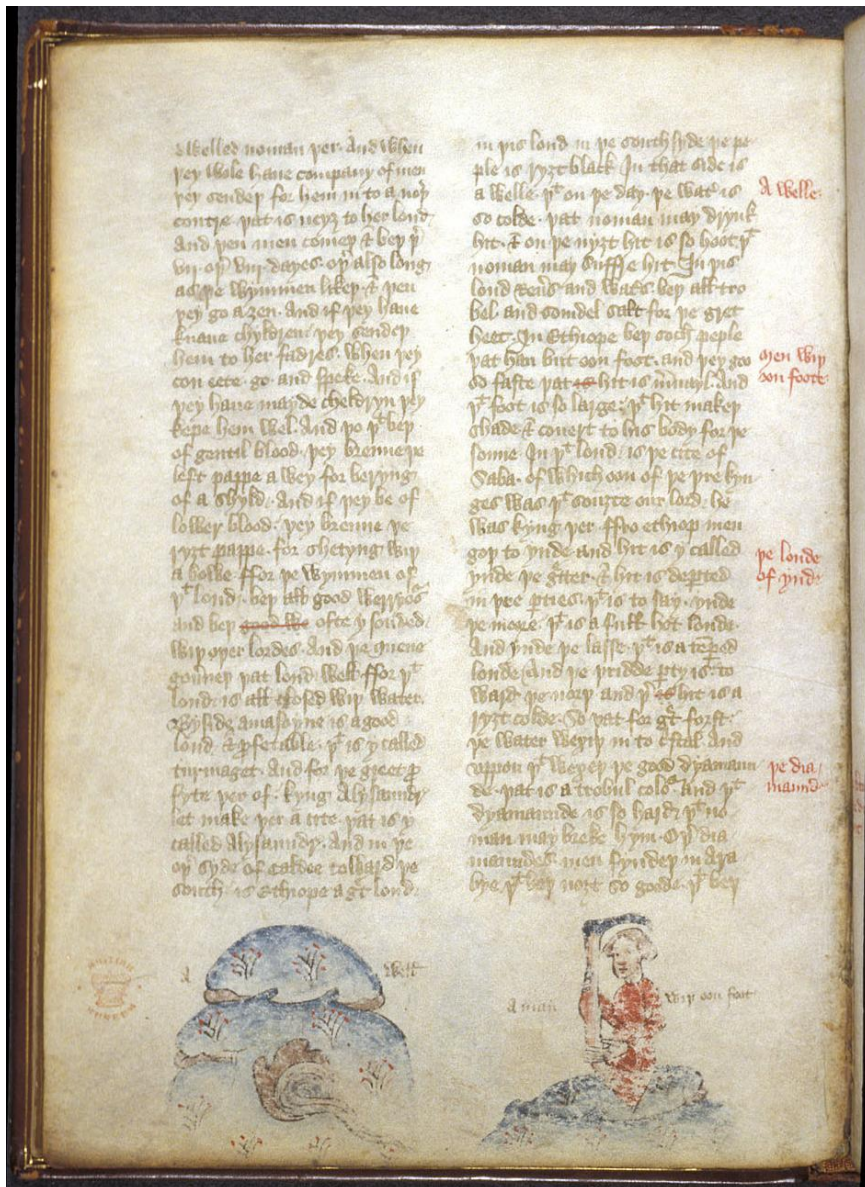
Afb. 13. Sciapode, New York, Piermont Morgan Library, M.1004, fol. 120r., *Getijdenboek van Charlotte van Savoy*, Parijs, c. 1420-1425.

Afb. 14. Sciapode, Londen, The British Library, Yates Thompson 8, fol. 250v.,
Getijdenboek van Renaud de Bar, Frankrijk, c. 1302-1303.

Afb. 15. Chambéry - BM - ms. 34, fol. 249, *Bijbel*, Frankrijk, 13de eeuw.

Afb. 16. Bron in Ethiopië en een Sciapode, Londen, British Library, Royal 17 C XXXVIII, fol. 36v., Sir John Mandeville, *Voyage d'outre mer in Middle English*, Engeland, 1410-1420.

Conclusie

Klein gebruikt in zijn theorie de ideeën achter de middeleeuwse wereldkaarten om de vreemde volkeren in de marges te verklaren. De ordenende functie van de vreemde volkeren en het contrast tussen het positieve midden en de negatieve randen zou ook in de marges van toepassing zijn. In theorie is de bladspiegel van een folio van een manuscript ter vergelijken met de indeling op een wereldkaart. Op beide plaatsen zijn de vreemde volkeren aan de randen te vinden. De theorie achter de plaatsing van de vreemde volkeren aan de randen van de wereldkaart, waarbij de indeling van de ruimte de hiërarchie in de wereld laat zien, lijkt daarom ook in de manuscripten toepasbaar. Is de afbeelding van de vreemde volkeren op de wereldkaarten te vergelijken met de manier van afbeelden van de vreemde volkeren in de marges van manuscripten?

De ideeën over de vreemde volkeren lopen erg uiteen. De vreemde volkeren werden gezien als slecht en inferieur ten opzichte van de mens. Ze worden echter ook gezien als potentiële christenen die bekeerd kunnen worden en als het bewijs van Gods macht. In middeleeuwse geschriften worden de vreemde volkeren niet alleen negatief beschreven, maar klinkt er ook een zekere bewondering door. De verschillende ideeën resulteren in vele verschillende afbeeldingen in de marges.

De wereldkaarten laten zien waar de vreemde volkeren staan in het christelijke wereldbeeld doordat ze ver weg van Jeruzalem worden afgebeeld. Op wereldkaarten is ook te zien dat de vreemde volkeren worden afgezonderd van het Westen doordat ze op een ander continent leven of worden opgesloten achter de poort van Alexander. Deze afzondering is in enkele genoemde voorbeelden uit de marges terug te zien door een scheiding tussen de Sciapode en de tekst of de centrale illustratie. Echter bij het merendeel van de bestudeerde margedecoratie was er geen sprake van een expliciete afzondering of opsluiting zoals op de wereldkaarten.

Anderzijds is ook het idee om de vreemde volkeren te betrekken bij het christendom te zien op de wereldkaarten, bijvoorbeeld op de Ebstorf wereldkaart. Ook dit idee komt terug in de margedecoratie. Als de vreemde volkeren in de marges zijn geplaatst als potentiële christenen, komt er ook een ordeningsfunctie bij kijken omdat de vreemde volkeren nog bij het christendom betrokken moeten worden en er nu nog ver van af staan.

In de bekeken margedecoratie komt ook het verband tussen de Sciapode en de plek waar hij leeft sterk naar voren. De plaats waar de vreemde volkeren wonen is een belangrijk kenmerk van de vreemde volkeren. Het verklaart het afwijkende uiterlijk en laat hun positie in de hiërarchie van het christendom zien. Hier wordt in de marges naar gerefereerd door middel van het afbeelden van kenmerken van hun leefgebied, zoals de krijgsolifant. Ook vormen de vreemde volkeren een illustratie van de bevolking aan de rand van de wereld als er in de tekst wordt geschreven over de verre uithoeken van de aarde.

Eén van de Sciapoden in de marges werd afgebeeld met een knots, die de wilde en onbeschaafde aard van de Sciapode laat zien. De Sciapode is verbasterd en hierdoor minder dan de mens. Hier is de ordenende functie die ook op de wereldkaarten te zien is te herkennen. Echter in het reisverslag van John Mandeville wordt de Sciapode gekleed afgebeeld, wat de Sciapode dichterbij de beschaving brengt.

Het beeld dat de wereldkaarten van de vreemde volkeren geven is dus terug te zien in de manier waarop de vreemde volkeren in de marges zijn afgebeeld. Elementen die de vreemde volkeren karakteriseren komen overeen. Echter is het lastig om de bladspiegel van een folio te vergelijken met een wereldkaart omdat op een wereldkaart de ruimte wordt gebruikt om de hiërarchie in de wereld uit te drukken en dit op een folio van een manuscript niet zo expliciet het geval is. Ook kan er niet gesteld worden dat de vreemde volkeren altijd het negatieve contrast vormen voor het positieve dat in de tekst wordt beschreven of in het midden wordt afgebeeld. De vreemde volkeren kenden namelijk ook

positieve connotaties. Daarnaast moet ook altijd rekening gehouden worden met een eventuele vermakelijke functie van de vreemde volkeren in de marges.

Literatuurlijst

- Augustinus, Aurelius, *De stad van God*, vertaald door Gerard Wijdeveld, Amsterdam 1984.
- Austin, Greta, 'Marvelous Peoples or Marvelous Races? Race and the Anglo-Saxon *Wonders of the East*', in: Timothy S. Jones en David A. Sprunger (ed.), *Marvels, Monsters and Miracles. Studies in the Medieval and Early Modern Imaginations*, Kalamazoo 2002, pp. 25-51.
- Barber, Peter, 'Medieval maps of the world', in: P.D.A. Harvey (ed.), *The Hereford World Map*, Londen 2006, pp. 1-44.
- Barney, Stephen A. (ed.), *The Etymologies of Isidore of Seville*, Cambridge 2006.
- The British Library, *Catalogue of Illuminated Manuscripts Detailed record for Royal 17 C XXXVIII* <<http://prodigi.bl.uk/illcat/record.asp?MSID=7518&CollID=16&NStart=170338>> (21-06-13).
- Camille, Michael, *Image on the Edge. The Margins of Medieval Art*, Londen 2012⁷ (1992).
- Edson, Evelyn, 'Travelling on the Mappamundi. The World of John Mandeville', in: P.D.A. Harvey (ed.), *The Hereford World Map*, Londen 2006, pp. 389-403.
- Friedman, John Block, *The Monstrous Races in Medieval Art and Thought*, Cambridge/Massachusetts/Londen 1981.
- Friedman, John Block, 'Cultural conflicts in medieval world maps', in: Stuart B. Schwartz (ed.), *Implicit Understandings. Observing, Reporting and reflecting on the Encounters between Europeans and Other Peoples in the Early Modern Era*, Cambridge 1994, pp. 64-95.
- Henry, R., *Ctésias. La Perse, L'Inde. Les sommaires de Photius*, Brussel 1947.
- Higgins, Iain Macleod (ed.), *The Book of John Mandeville with Related Texts*, Indianapolis/Cambridge 2011.
- Hond, Jan de (red.), *Monsters & Fabeldieren. 2500 jaar geschiedenis van randgevallen*, Amsterdam/Gent/'s-Hertogenbosch 2003.
- Klein, Peter K., 'Rand- oder Schwellenphänomen? Zur Deutung der Randbilder in der mittelalterlichen Kunst', in: Ulrich Knefelkamp en Kristian Bosselmann-Cyran (ed.), *Grenze und Grenzüberschreitung im Mittelalter*, Berlijn 2007, p.166-187.
- Kline, Naomi Reed, *Maps of Medieval Thought. The Hereford Paradigm*, Woodbridge 2003² (2001).
- Liber Floridus, *Paris, Bibl. Sainte-Geneviève, ms. 0010*, <<http://liberfloridus.cines.fr/>> (7 augustus 2013).
- McCrinkle, John W., *The Commerce and Navigation of the Erythraen Sea en Ancient India as described by Ktesias the Knidian*, Amsterdam 1973³ (1882).

The Medieval Bestiary. Animals in the Middle Ages, 'Elephant' <<http://bestiary.ca/beasts/beast77.htm>> (21-06-13).

Mellinkoff, Ruth, *Outcasts. Signs of Otherness in Northern European Art of the Late Middle Ages*, Berkeley/Los Angeles/Oxford 1993.

Orchard, Andy, *Pride and Prodigies. Studies in the Monsters of the Beowulf-Manuscript*, Cambridge 1995.

Rossi-Reder, Andrea, 'Wonders of the Beast. India in Classical and Medieval Literature', in: Timothy S. Jones en David A. Sprunger (ed.), *Marvels, Monsters and Miracles. Studies in the Medieval and Early Modern Imaginations*, Kalamazoo 2002, pp. 53-66.

Smith, Norman R., 'Portentous Births and the Monstrous Imagination', in: Timothy S. Jones en David A. Sprunger (ed.), *Marvels, Monsters and Miracles. Studies in the Medieval and Early Modern Imaginations*, Kalamazoo 2002, pp. 267-283.

Strickland, Debra Higgs, 'Monsters and Christian Enemies', *History Today* 50 (2002) nr. 2, pp. 45-53.

Strickland, Debra Higgs, *Saracens, Demons, & Jews. Making Monsters in Medieval Art*, Princeton/Oxford 2003.

Temkin, Owsei, *Galenism. Rise and Decline of a Medical Philosophy*, Ithaca/Londen 1973.

Thimann, Heidi, 'Marginal Beings: Hybrids as the Other in Late Medieval Manuscripts', *Hortulus. The Online Graduate Journal of Medieval Studies* 5 (2000) nr. 1, <<http://hortulus-journal.com/journal/volume-5-number-1-2009/thimann/>> (7 augustus 2013).

Wittkower, Rudolf, 'Marvels of the East. A Study in the History of Monsters', *Jornal of the Warburg and Courtauld Institutes* 5 (1942), pp. 159-197.

Lijst van afbeeldingen

Afbeelding op de voorkant. Detail van wereldkaart, Londen, The British Library, Add. MS 28681, fol. 9r., *Map Psalter*, Londen/Westminster, c. 1265. Foto: Wikimedia

<http://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/b/bb/Psalter_World_Map%2C_c.1265.jpg>.

Afb.1. Wereldkaart. Burgo d’Osma, Kathedraal van Burgo d’Osma Ms 1, fols. 25v-36, Beatus van Liebana, *Commentaar op de Openbaring van Johannes*, 1086. Foto: John Block Friedman, *The Monstrous Races in Medieval Art and Thought*, Cambridge/Massachusetts/Londen 1981, p. 41.

Afb. 2. Wereldkaart, Londen, The British Library, Add. MS 28681, fol. 9r., *Map Psalter*, Londen/Westminster, c. 1265. Foto: Wikimedia

<http://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/b/bb/Psalter_World_Map%2C_c.1265.jpg>.

Afb.3. Replica van de wereldkaart van Ebstorf, origineel vernietigd in 1943, c.1240. Foto: Chris Mueller, *Visualmotive. The Ebstorf Mappamundi – map of the 13th c. Christian World*

<<http://blog.visualmotive.com/wp-content/uploads/2009/09/ebstorfer-mappamundi.jpg>>.

Afb. 4. De Hereford Mappa Mundi met aanduidingen van de plaatsen van de vreemde volkeren, Hereford, Hereford kathedraal, Richard of Haldingham or Lafford, *De Hereford Mappa Mundi*, c. 1300. Foto: Naomi Reed Kine, *Maps of Medieval Thought. The Hereford Paradigm*, Woodbridge 2003² (2001), p. 145.

Afb.5. Initiaal U met monsterlijke rassen, Wenen, National Library Heinrich von Schüttenhofen, *De Naturis Animalium*, MS 1599, fol. 2v, 1299. Foto: John Block Friedman, *The Monstrous Races in Medieval Art and Thought*, Cambridge/Massachusetts/Londen 1981, p. 137.

Afb. 6. Sciapode, Dijon, Abdij Saint- Bénigne, MS 2, fol. 405, *Bijbel*, Dijon, c. 1150-1200. Foto: Enluminures < http://www.enluminures.culture.fr/documentation/enlumine/fr/rechexperte_00.htm>.

Afb. 7. Sciapoden, Parijs, Bibliotheek Sainte-Geneviève, MS 10, fol. 127v., *Bijbel*, Troyes, 1185-1195. Foto: Liber Floridus < http://liberfloridus.cines.fr/cgi-bin/init_session>.

Afb.8. Sciapode, Baltimore, Walters Art Gallery, MS. 45, fol. 92, *Psalter voor Leonardo de’Fieschi*, Noord-Frankrijk, laat 13de eeuw. Foto: Lilian M.C. Randall, *Images in the Margins of Gothic Manuscripts*, Berkeley/Los Angeles 1966, nr. 643.

Afb. 9. Sciapode, New York, Morgan Library, M. 102, fol. 136r., *Windmill Psalter*, Londen, laat 13de eeuw. Foto: Index of Christian Art. Princeton University <<http://ica1.princeton.edu.proxy.library.uu.nl>>.

Afb. 10. Een Sciapode die wordt beschoten door een ineengedoken man, Londen, The British Library, Add MS 62925, fol. 87v., *Rutland Psalter*, Londen, c. 1260. Foto: The British Library <<http://www.bl.uk/learning/images/medieval/monstrous/large97330.html>>.

Afb.11. Sciapode en een man met vier benen, Londen, The British Library, Add MS 62925, fol. 64r., Rutland Psalter, Londen, c. 1260. Foto: The British Library
<http://www.bl.uk/manuscripts/Viewer.aspx?ref=add_ms_62925_fs001r>.

Afb. 12. Sciapode, Clermont-Ferrand - BM - ms. 0084, fol. 094, *Heures à l'usage des Antonins*, Frankrijk, 15de eeuw. Foto: Enluminures
<http://www.enluminures.culture.fr/documentation/enlumine/fr/rechexperte_00.htm>.

Afb.13. Sciapode, New York, Piermont Morgan Library, M.1004, fol. 120r., Parijs, c. 1420-1425. Foto: Piermont Morgan Library <<http://corsair.themorgan.org/cgi-in/Pwebrecon.cgi?BBID=275408>>.

Afb. 14. Sciapode, Londen, The British Library Yates Thompson 8, fol. 250v., *Breviary of Renaud de Bar*, Frankrijk, c. 1302-1303. Foto: The British Library
<<http://www.bl.uk/catalogues/illuminatedmanuscripts/record.asp?MSID=8114&CollID=58&NStart=8>>.

Afb. 15. Chambéry - BM - ms. 34, fol. 249, *Bijbel*, Frankrijk, 13de eeuw. Foto: Enluminures
<http://www.enluminures.culture.fr/documentation/enlumine/fr/rechexperte_00.htm>.

Afb. 16. Bron in Ethiopië en een Sciapode, Londen, The British Library, Royal 17 C XXXVIII, fol. 36v., Sir John Mandeville, *Voyage d'outre mer in Middle English*, Engeland, 1410-1420. Foto: The British Library <<http://prodigi.bl.uk/illcat/ILLUMIN.ASP?Size=mid&IllID=17450>>.